

UOT 82(091)

N.Ə.Abdullazadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nazile.s.m.d@mail.ru

HÜSEYN CAVID İRSİ KAMRAN ƏLİYEV ARAŞDIRMALARINDA

Açar sözlər: bədii yaradıcılıq, ədəbi tənqid, Hüseyn Cavid, folklor, romantizm

Zəngin və qədim ənənələrə malik Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri içərisində şair, dramaturq, filosof Hüseyn Cavid xüsusi yet tutur. XX yüzilin Zaman, Tarix və Sənətkar üçbucağında dramaturqun xarakteri, istedadı və qüruru ilə cilalanmış sosial və milli ideallar, gözəllik və məhəbbət Cavid yaradıcılığının əsas mövzuları olmuşdur. Yaradıcılığının ilk illərində Cavidin altun və kapital dünyasına, mənəvi-psixoloji problemlərə, milli, dini və irqi ayrı-seçkiliyə kədərli, pessimist notlarla etirazı zaman keçdikcə sərtləşmişdir.

Cavid istər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra ədəbi tənqiddə ziddiyyətli fikirlər doğuran bir sənətkar olmuşdur. Y.Qarayev, M.Məmmədov, M.Əlioğlu, Y.Qarayev, G.Babaxanlı, R.Hüseynov, İ.Həbibbəyli və b. tədqiqatlarında onun yaradıcılığı Cavid və Şərq, Cavid və Qərb, Cavid və fəlsəfə və digər aspektlərdə təhlilə cəlb olunmuş, mübahisə doğuran məqamlara aydınlıq gətirilmişdir. Folklorşünas alim, əməkdar elm xadimi K.Əliyev Cavid irsini çağdaş ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində təhlil etmiş, böyük sənətkarın ədəbiyyat tarixində əvəzsiz mövqeyinə bir daha aydınlıq gətirmişdir.

H.A.Абдуллазаде

НАСЛЕДИЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА В ИССЛЕДОВАНИЯХ КАМРАНА АЛИЕВА

Ключевые слова: художественное творчество, литературная критика, Гусейн Джавид, фольклор, романтизм

Среди выдающихся деятелей азербайджанской литературы, древней и богатой традициями, поэт, драматург, философ Гусейн Джавид имеет особое место. В треугольнике Время, История и Мастер двадцатого века социальные и национальные идеалы, красота и любовь были ведущими темами творчества Джавида, полированные характером, талантом и гордостью драматурга. Протест Джавида к миру золота и капитала, морально-психологическим проблемам, национальной, религиозной и расовой дискриминации в грустных, пессимистических нотах в начале его творчества с течением времени стал непослушным, жестоким.

Джавид после смерти, как и при жизни был деятелем, вызывавшим в литературной критике противоречивые мысли. Я.Караев, М.Мамедов,

М.Алиоглы, Г.Бабаханлы, Р.Гусейнов, И.Габиббейли и другие в своих исследованиях рассматривали творчество Джавида, пытаются раскрыть спорные вопросы, как Джавид и Восток, Джавид и Запад, Джавид и философия. Ученый-фольклорист, заслуженный деятель науки К.Алиев исследовав творчество Джавида в современном видении, привнес ясность в незаменимую позицию великого деятеля в истории литературы.

N.A.Abdullazadeh

HUSEYN CAVID HERITAGE IN KAMRAN ALIYEV RESEARCHES

Keywords: *artistic creativity, literary criticism, Husein Javid, folklore, romanticism*

Among the prominent figures of ancient and rich traditions of Azerbaijan literature, poet, playwright, philosopher Huseyn Javid has an exceptional position. In twentieth century among artistic and historical triangle of nature talent and pride, social and national ideals, beauty and love has been the leading themes of Javid. At first times Javid showed his protest to the gold and capital world, spiritual and psychological problems, national, religious and racial discrimination with sad, vulnerable, pessimistic notes but as times goes by this sadness became mutiny, fragility converted to the violence, pessimism converted to the rebellion.

Javid in the duration of life as well as after his death was the person who voked contradictory thoughts in literary critics. Y.Karayev, M.Mamedov, M.Alioglu, G.Babakhanli, R.Huseynov, I.Qabibbeyli and others tried to clear up in their reseaches such aspects as Javid and East, Javid and West, Javid and philosophy. Folklorist-scientist, honourable scientist K.Aliyev inventigated Javid's creativity in the modern context and once again cleared irreplaceable position of the greate creator in the history of literature.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında orijinal üslubu, fəlsəfi düşüncəsi, romantik vüsəti ilə seçilən sənətkarlardan biri də Hüseyn Caviddir. Yaradıcılığı və taleyi XX yüzilin amansız illərinə təsadüf edən Cavid lirikası nə qədər kövrək, səmimi, həzin notlarla köklənmiş olsa da, dramaturgiyasında qəti, amansız, kəskin, inqilabçı, mənəvi-psixoloji problemlərin həllini arayan bir sənətkarla üzləşirik. “Ən böyük dini məhəbbət” olan “səma şairi” xəyalında milli, dini, irqi, siyasi ayrı-seçkiliyə yad olmuş, insanlar arasında saf və səmimi hisslərin təbliğçisi olmuşdur.

Təsadüfi deyildir ki, hələ sağlığında Hüseyn Cavidə ədəbi tənqidin münasibəti birmənalı olmamış, sənətinin bədii-fəlsəfi məzmunu mübahisələr doğurmuş, cavidşünaslıqda Cavidin dərki, estetik ideali istiqamətində müəyyən fikir və mülahizələr söylənilmişdir. Ötən əsrin 20-30-cu illərinin “ədəbi tənqidi bəzən kifayət qədər Hüseyn Cavidi başa düşməyib. Bu əsasən, “islami dəyərləri, türkçülüüyü, turançılığı bir ədəbi məfkurə istiqamətinə çevirən Hüseyn Cavid

irsini yanlış baxış bucağından dəyərləndirən marksist tənqid sənətkarın uzaq milli tarixi keçmişə maraq və münasibətini sərt və amansız tənqid (ifşa) hədəfi seçməsi” [15, s.342] yeni ədəbiyyat siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilən vulqar sosializm meyili ilə izah oluna bilər. M.Quliyev, Ə.Nazim, M.Hüseyn, H.Zeynallının yazılarında bu özünü daha qabarıq göstərir, eyni zamanda cavidsünaslığın təşəkkülü üçün zəmin hazırlayırdı. Cavidin yaradıcılığı ”burjua romantizmi”, “mücadiləçi romantizm”, “solçu” adlandırılmış, həyatdan uzaqlaşmağa meyil göstərən dramaturqun bədii irsinə sayqı və ehtiramlarını da gizlətməmiş, yaradıcılığını “yaşamağa haqlı olan əsl gözəl sənət” (H.Mehdi) adlandırmışlar. Y.Qarayevin məlum qənaəti ilə desək, marksist tənqid romantik Cavidə realizm ölçüləri ilə yanaşı, romantizm məhz bir romantizm kimi təhlil əvəzinə realizmin xüsusiyyətləri baxımından təftiş edilib.

M.Məmmədov, M.Əlioğlu, Y.Qarayev, G.Babaxanlı, R.Hüseynov isə tədqiqatlarında Cavid və Qərb ədəbiyyatı, Cavid və Şərq bədii təfəkkürünü, mənəviyyatını, psixologiyasını əks etdirən məqamları ətraflı təhlil etmiş, həyatı kimi yaradıcılığı da təzadlarla dolu olan böyük sənətkarın şəxsiyyətinə, bədii irsinə kölgə salan məqamlara aydınlıq gətirmişlər.

Çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda Cavid yaradıcılığınıilmə-ilmə çözüən, sənətkarın şəxsiyyəti və poetikasına fərqli rakursdan yanaşan, ədəbi-nəzəri görüşlərinə 30 ildən artıq bir müddətdə işıq salan tədqiqatçılardan biri də Kamran Əliyevdir. Cavid haqqında H.Zeynallı, Ə.Sultanlı, Y.Qarayev, K.Talibzadə, M.Əlioğlu, G.Babaxanlının analitik təhlillərini bir tərəfə yığsaq, Kamran Əliyevin Cavidlə bağlı nəşr olunan əsərlərinin sayı və məzmununa görə cavidsünaslıqda öz çəkisi var. Romantizm nəzəriyyəsini “ayrı-ayrı istiqamətlərdə inkişaf etdirən” (İ.Həbibbəyli) Kamran Əliyev elmi yaradıcılığında folklor, poetika məsələləri ilə yanaşı, Cavid və romantizm məsələlərinə xüsusi yer ayırmışdır.

Böyük dramaturqa hədsiz sevgisindənəmidir, ya romantizmi Cavidə təsəvvür edə bilmədiyindəndir ki, Kamran Əliyev tədqiqatlarında Cavid şəxsiyyəti ilə yaradıcılığının kəsişdiyi məqamlara çağdaş tənqid müstəvisindən yanaşır. “Hüseyn Cavid romantizmi”, “Cavid möcüzəsi”, “Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı”, “Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və poetikası”, “Mirzə Fətəlidən Hüseyn Cavidə qədər”, “XX əsr romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri” monoqrafiyalarında romantizm cərəyanı və Cavid yaradıcılığı tədqiqatçının fərqli baxış bucağından təhlilə cəlb edilir.

Kamran Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini (30-50-ci illər istisna olmaqla) Cavidə təsəvvür etmir. O, yazır: “Hər hansı bir sənətkarın ədəbiyyat tarixindəki yerinin və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi həmin sənətkara mənsub olan bədii irsin müəyyən bir cəhətinə əsaslanır. Bu, inikas etdirilən mövzu və ideya da, müraciət olunan janr da, hərtərəfli işlənmiş bədii qəhrəman da ola bilər. Amma böyük fəlsəfi düşüncəyə, cəhanşümul idraka sahib olan Hüseyn Cavidin

ədəbiyyatımızdakı, eyni zamanda, dünya ədəbi prosesindəki mövqeyini janrda, mövzu və ideyada, bədii qəhrəmanda axtarmaq üçün elə birbaşa onun XX əsr Azərbaycan romantizmi ilə əlaqə və təmasını bilmək lazımdır” [5, s.7].

Tədqiqatçı alimə görə, romantizm Cavidə, Cavidə romantizm mümkün deyildir, onun qaynaqlarını, xüsusən faciə axtarışını alim Höte, Şekspirlə deyil, birbaşa Esxillə əlaqələndirir və bələ bir qənaətə gəlir ki, “Hüseyn Cavid antik dövrün kəşfi və intibah dövrünün sığınacaq yeri olan faciəni Azərbaycan klassikasının romantik metod layına malik poeziya ilə” [5, s.9] birləşdirmişdir.

“Hüseyn Cavid” monoqrafiyasında şair, dramaturq Cavidin həyatı və şəxsiyyəti, poeziyası, sənətkarın ədəbiyyata baxışı, dramaturgiyası, ideyaları, yaradıcılığının poetikası ilə yanaşı, Cavid və folklor, Cavidə ədəbi tənqidin münasibəti məsələləri əksini tapmışdır. 30-cu illərdə “xalq düşmənləri”nin aşkarlanması prosesini arxiv materialları əsasında izləyən araşdırmaçı Cavidin həyatının hələ də sirli məqamlarını, ona qarşı yönələn aşkar və gizli zərbələrin haradan gəldiyini, osmançılıqda “mötəbər əfəndi” ittihamlarının kökünü mühit-zaman-şəxsiyyət kontekstində əsaslandırır. H.Cavidin təkə həyatı və yaradıcılığı deyil, tənqidi fikirləri, ədəbiyyata baxışı da K.Əliyevi düşündürmüş, ədəbi-nəzəri görüşlərinin formalaşma prosesinin geniş və çoxşaxəli mənbə zənginliyinə malik olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, Cavid romantizmi öz kökləri ilə Şərqə, milli ənənəyə söykənsə də, Avropa fəlsəfəsi və romantizmindən də uzaq olmamışdır.

Türk sənətkarları ilə Cavid arasında üzvi yaxınlığın olduğunu və bu yaxınlığın dramaturqun ədəbi-nəzəri görüşlərinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayan K.Əliyev həmçinin onun Avropa fəlsəfi fikri və ədəbiyyatı nümayəndələrinə, rus klassikləri L.Tolstoy və Dostoyevski sənətinə yaxından bələd olduğunu, bunların dramaturqun dünyagörüşünə təsirsiz ötürmədiyinə münasibət bildirmişdir.

Cavid yaradıcılığının mövzu və məzmun mündəricəsindən danışarkən alim məhəbbət duyğularına geniş yer verildiyini qeyd edir və “Məhəbbətdir ən böyük din” misrəsini sənətkarın şah misrası adlandırır. Onun bir çox lirik şeirlərində və “Ana” pyesindən “Xəyyam”a qədər demək olar ki, bütün dramalarında məhəbbət duyğularına öncüdür. Dramaturq əsərləri vasitəsilə məhəbbətin ülviliyini qorumağa, onun qədrini bilməyə çağırır. K.Əliyev Cavidin saf məhəbbəti yüksək tutmaq idealının gücünü “Məhəbbətdir ən böyük din” fəlsəfəsinin bütün nəzəriyyə və doqmalardan yüksəkdə olduğunu göstərir.

Cavidşünas alim dramaturqun əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən danışarkən “qəhrəmanların zaman və məkan əlaqələrini, onların zaman və məkan daxilindəki hərəkətlərini meydana çıxartmağa” çalışır və Cavid dramaturgiyasının bu baxımdan səciyyəvi faktlarla zəngin olduğunu göstərir. Onun fikrincə, romantik sənətkarın məqsədi ayrı-ayrı guşələrin, bir çox ölkələrin mədəni mərkəzlərinin mənzərəsini çəkmək, yaxud orada yaşayan əhalinin milli

tərkibini araşdırmaq, yaxud da bir əsər daxilində və ya əsərdən əsərə onları dəyişməklə coğrafi biliyini nümayiş etdirmək deyil, əsas insan – bədii obraz və müxtəlif məkanların bu obrazlarla əlaqəsindədir. Obrazın xarakterik cəhətlərinin açılmasında təbiət mənzərələri, dəniz, ağac, xüsusilə pəncərələri o, obrazların təbiətə, bəzən də bütövlükdə cəmiyyət hadisələrinə baxış bucağı kimi təqdim edir.

Kamran Əliyevin baxış bucağında H.Cavidin estetik görüşləri, ədəbi mülahizələri onun ədəbiyyatşünaslıq görüşlərindən xəbər verir. “Müharibə və ədəbiyyat”, “Nakamlıq”, “Cavablara cavab yoxdur, yaxud ikinci və son rıca” və digər məqalələrində dramaturq ciddi nəzəri məsələləri diqqət mərkəzinə çəkmiş, ədəbi tənqidlə bağlı fikirlərə biganə qalmamışdır. K.Əliyev Cavidin ədəbiyyatşünaslıq görüşlərini məktub və cavab formasında ifadə etməsini dövrün ədəbi prosesindən irəli gəldiyini və sənət məsələlərinə daha ciddi yanaşılması ilə əlaqələndirir. Yaşadığı dövərdə ədəbi tənqidin xarakterini H.Cavid belə aydınlaşdırır: “Bir tənqid ki, məhəbbət və səmimiyyətdən ari, xudfuruşluq və xudkamlıq nəticəsi olaraq yürüdülsə, əvvəla yürüməz, daha doğrusu, yürüyəməz. Yürüşə belə əmin olmalı ki, səbatsız olur, çabuq yorulur. Tarixi-ədəbiyyat ki münəqqidlərin ən qüdrətli, ən nüfuzlusudur, əsla qərəz-mərəz bilməyərək yalnız o vaxtında hər kəsin haqqını kəndinə verir, verə bilir” [5, s.42].

Cavid şair və dramaturq səviyyəsinə yüksələnə qədər keçdiyi yolda həmişə narahatlıqlarla üzləşmiş, müəllim işlədiyi dövərdə müəllim kadrlarının hazırlanmasına, onların cəmiyyətdəki mövqeyinə xüsusi önəm vermişdir. K.Əliyev dramaturqun publisistik görüşlərinə onun məktubları və məqalələri əsasında elmi-tənqidi münasibət bildirmişdir. Cavidin müəllimlərə müraciətini tədqiqatçı bir tərəfdən dövrün ziddiyyətlərini açan mənbə kimi qiymətləndirirsə, digər tərəfdən xalq qarşısında fədakarlıq nümunəsi göstərməyə səsləyən bir çağırış adlandırır. Cavid yazırdı: “Ey müəllimlər! Ey möhtərəm əfəndilər! Sizlər əsla millətimizin, mühitimizin bu etinasızlığına etina etməyin!.. Millət, vətən uğrunda canınızdan keçmək belə icab etsə, əsla cəsarətsizlik göstərməyiniz” [5, s.165].

Kamran Əliyevin fikrincə, Cavid “bir millətin halını tədqiq etmək üçün ən doğru meyar, ən kəsədmə yol o millətin məktəbləridir” deyərəkən tamamilə düzgün mövqə tutmuşdur. Məktəblər vasitəsilə şöhrətlənən və öz xalqını da şöhrətləndirən dünya mütəfəkkirlərini yaxşı tanıyan Cavidin məqalələrində Spenser, Blok, Kantın əsərlərindən nümunələr verməsini alim onun elmi-fəlsəfi fikrə bələdliyi kimi qiymətləndirir. Xüsusilə ailə və məktəb tərbiyəsi, onların xüsusiyyətləri, insanın formalaşmasında ictimai mühitin rolu məsələlərinə münasibətini dramaturqun pedaqogika elminə rəğbəti ilə bağlayır: “Zira təlim və tərbiyə saf dimaqları (beyinləri), ləkəsiz vicdanları ləkədar edəcək bir alət deyildir. O, tərbiyə-bəşəriyyəti qaplayan çirkinlikləri, pasları beyinləri silib təmizləmək üçün bir alət kimi qəbul edilməlidir” [5, s.165]. Cavidin həyatda

şəxsiyyətin rolu və şəxsiyyət nüfuzunun artması səbəblərini, əsl vətəndaş yetişdirilməsi məsələlərini hərtərəfli araşdıran K.Əliyev onun dil öyrənmək, uşaq tərbiyəsində anaların rolu haqqında fikirlərini vətən və xalq üçün vətəndaş məsuliyyəti kimi dəyərləndirir. Cavidin publisistikası ilə bədii yaradıcılığının sıx tellərlə bağlı olduğu qənaətinə gələn alim “Əsir olduğum bir şey varsa, o da həqiqət və məhəbbətdir” konsepsiyasından çıxış edərək publisistik yaradıcılığını ümumi yaradıcılığının ayrılmaz və üzvi tərkib hissəsi sayır.

Folklorşünas alim Cavid yaradıcılığında folklor izlərini araşdırarkən dramaturqun bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, A.Şaiqlə birgə yazdığı “Ədəbiyyat dərsləri” kitabında şifahi xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri, yaranma yolları, el ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın əlaqəsi məsələləri üzərində dayanır. 1919-cu ildə çap olunmuş “Ədəbiyyat dərsləri” kitabını ədəbi-elmi fikirdə yeni tipli ilk ədəbiyyat nəzəriyyəsi kitabı adlandıran K.Əliyev folklor nümunələrinin müəlliflik məsələsi ilə bağlı fikirlərinin bu sahədə ilk qənaətlər baxımından diqqət və maraq doğurduğunu xüsusi vurğulayır: “El ədəbiyyatının əksəri pək əski zamanlardan bəhs edər. Və bizə ulu babalarımızdan bir payan söylər. El ata-baba mirası kibi tanıdıqları bu ədəbiyyatı sevə-sevə hafizəsində saxlar və nəhayət, artıq ağızlarda az söylənməyə başladıqdan get-gedə zəifləyərək mövqeyini yazı ədəbiyyatına tərk edər” [5, s.305]. Araşdırmalar əsasında folklor qəhrəmanları ilə romantik qəhrəmanlar arasında ciddi bir oxşarlıq və yaxınlıq olduğunu söyləyən alim bu yaxınlığın dastan qəhrəmanları ilə dramaturgiyanın romantik qəhrəmanlar müstəvisində daha aydın və şəffaf, daha real və məntiqi olduğunu Cavid yaradıcılığından gətirdiyi nümunələrlə bağlayır.

Cavidin Mələk, İblis, Dərviş kimi mifoloji obrazları folklordan romantizmə gətirərək bədii fikrə yeni ovqat və çalar gətirdiyini “romantik sənətkarların yaradıcılıq irsini realist sənətkarların yaradıcılıq irsindən fərqləndirən poetika əlamətləri” [5, s.183] kimi özünü göstərdiyini Kamran Əliyev Cavid sənətinin poetik məziyyəti kimi qiymətləndirir. Romantizmin obrazlar sistemində mifologiyaya marağın üstün olduğunu bilən folklorşünas alim Cavid yaradıcılığında mifoloji başlanğıcın təkanını mifik obrazlardan götürdüyünü və atom zərrəcikləri kimi bütün əsərə yaydığını bədii həqiqət kimi qəbul edir və “Adəm və Həvva”, “Hübuti-Adəm”, “Şeyx Sənan”, “Peyğəmbər”, “Şeyda”, “İblis” əsərlərində Cavid və ümumtürk mifoloji sisteminin üzvi əlaqələrini yaradıcılığı ilə oğuz dastanları arasında olan təbii paralellərlə əlaqələndirir.

Ədəbiyyatşünas-alim Kamran Əliyevin cavidşünaslığa bəxş etdiyi tədqiqat əsərləri alimin bir daha böyük sənətkarın irsinə ölməz sevgisinin təzahürü kimi ədəbi tənqid tarixində müstəsna yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdullazadə N.* Hüseyn Cavid yaradıcılığında romantika ilə realizmin vəhdəti / "Türk dünyasını işıqlandıranlar: M.A.Ərsoy, H.Cavid" Beynəlxalq konfransın materialları. Qafqaz Universiteti, 16-18 may 2013
2. *Alışanlı Ş.* Hüseyn Cavid irsinin görkəmli tədqiqatçısı. K.Əliyevin "Hüseyn Cavid" kitabına ön söz. Bakı: Elm və təhsil, 2018
3. *Cəfər M.* Hüseyn Cavid. Bakı: Azərənəşr, 1960
4. *Əlioğlu M.* Hüseyn Cavid romantizmi. Bakı: Azərənəşr, 1975
5. *Əliyev K.* Hüseyn Cavid. Bakı: Elm və təhsil, 2018
6. *Əliyev K.* Ədəbiyyat tarixinə bir baxış. Bakı: Elm və təhsil, 2013
7. *Əliyev K.* Çağdaş folklorşünaslığın problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2017
8. *Əliyev K.* Cavid möcüzəsi. Bakı: Nurlan, 2002
9. *Əliyev K.* XX əsr romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri. Bakı: Elm, 1985
10. *Əliyev K.* Mirzə Fətəlidən Hüseyn Cavidə qədər. Bakı: Yazıçı, 1998
11. *Əliyev K.* Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2008
12. *Əliyev K.* Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və poetikası. Bakı: Yazıçı, 1998
13. *Hüseyn Cavid və müasir gənclik* (Hüseyn Cavid – 134) / Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2016, 21 oktyabr
14. *Qarayev Y.* Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980
15. *Mirzəzadə Q.* Hüseyn Cavid yaradıcılığı 20-30-cu illərin ədəbi tənqidində / "Türk dünyasını işıqlandıranlar: M.A.Ərsoy və H.Cavid" Beynəlxalq konfransının materialları, 2013